

ВІДЗИВ

офіційного опонента на дисертацію **Волкова Володимира Олеговича**
“Українська діаспора у російській Федерації: інституційний, соціально-
економічний та культурний аспекти”,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.02. — всесвітня історія

Дисертаційна робота В.О.Волкова присвячена дослідженню актуальної наукової проблеми — аналізу становлення, розвитку та сучасного стану української діаспори у Російській Федерації.

Серед розмаїття проблем історичного минулого України, що потребують сьогодні всебічного висвітлення і переоцінки сучасною вітчизняною історичною наукою тематика різних аспектів відноси з Росією видається першочергової важливості. Причиною цього є значний вплив російської політики на Україну, наполегливе прагнення Росії відформатувати вектор розвитку України, яке часто ґрунтуються на апеляції до історичної традиції. Суспільна важливість та актуальність розробки цієї теми полягає також в необхідності об'єктивно оцінити українську діаспору як чинник впливу на ситуацію у самій Росії.

Історичний аналіз російської політики щодо української національної меншини має непересічне значення як для адекватного розуміння подій минулого, так і для оцінки перспектив розвитку та дотримання прав української діаспори на сучасному етапі.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що в ній вперше у вітчизняній історичній науці здійснена спроба дати комплексну оцінку соціальним параметрам української діаспори Росії, їх еволюції, значенню та перспективам.

Дослідження В.О.Волкова має чітку, логічну структуру, яка повною мірою враховує поставлені у роботі завдання. Предмет, завдання, хронологічні рамки дослідження є науково виправданими і цілком обґрунтованими.

Робота виконана на основі широкого кола різноманітних за змістом і характером джерел. У дисертації чітко виокремлено два наявних в історіографії концептуально несумісних підходи до питання української діаспори в Росії,

один із яких заперечує сам факт існування українського народу й відповідно можливості існування його діаспори, а інший навпаки, говорить про значне представництво та вплив українців у Росії в різні історичні періоди, фактичним визнанням чого була, зокрема, радянська політика коренізації (українізації).

Безперечним здобутком автора є з'ясування історіографічних лакун у дослідженні проблеми української діаспори в Росії, до яких належать питання її соціальної адаптації в Росії та демографічної структури; висвітлення фактичної роботи українських організацій; регіональні дослідження, зокрема з акцентом на тих регіонах, де українці виступали колонізуючою силою; з'ясування рівня національної самоідентифікації українців Росії та інші (с.25). Це дозволила автору окреслити поле подальших наукових досліджень проблеми.

При аналізі джерельної бази проблеми дисертант називає серед ключових українських нормативних актів, які визначають державну політику України щодо діаспори Закон України «Про закордонних українців», постанову Верховної Ради України 1993 р. «Про основні напрямки зовнішньої політики України» (с.28), але не згадує Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 р., який замінив постанову 1993 р. Відповідно, у роботі не здійснено й аналіз того, чи відбулись зміни в українському законодавстві з розглядуваного питання, а такий аналіз дав би додаткові грані до розуміння трансформації української політики щодо діаспори.

Також при описі джерельної бази не зовсім коректно описані наративні джерела. Наративним джерелом є у даному випадку не сайти українських організацій у Росії (с.30), а розміщені там матеріали про поточну діяльність організацій. Тут варто зазначити що й у списку використаних джерел не було дотримано послідовності у підході до ранжування документів: перший блок документів виділено за місцем зберігання (архівні), а наступні п'ять – за характером самих документів (актові, наративні, інформаційно-тлумачні, матеріали преси та епістолярні). Ця суперечність легко знімається, якщо б перша група джерел також була ранжована за характером самих документів, тобто на дипломатичні та діловодні документи, що логічно впливає зі змісту самих архівних документів.

Водночас варто відзначити видову різноманітність використаних у дослідженні джерел та підкреслити, що дисертант уперше вводить в науковий

обіг ряд цікавих матеріалів, отриманих у результаті особистих контактів з керівниками деяких українських організацій у Росії, що свідчить про наполегливість дисертанта під час пошуку нової інформації про практичну діяльність українських організацій у Росії.

До однозначних позитивів роботи слід віднести чіткий виклад автором у першому розділі теоретичних положень, які лежать в основі дослідження (с.34). Важливим науковим здобутком дисертанта є критичний аналіз наявних у вітчизняній історіографії визначень поняття «діаспора» та запропоноване у дослідженні авторське його визначення (с.36). Також науково вартісним концептуальним підходом роботи є чітке проведення змістовної межі між трудовими мігрантами та власне діаспорою.

У другому розділі автор послідовно проводить свій концептуальний підхід щодо того, що до утвердження незалежності України не можна говорити про наявність української діаспори в Росії, визначає групи передумов її виникнення (демографічні, соціально-культурні та політичні), а також виділяє основні історичні етапи українського переселенського руху до Росії, які є фактично етапами становлення української громади Росії.

При описі історії українських контактів з Московією автору доцільно було б більше використовувати спеціальні історичні роботи, а не лише узагальнюючі. Зокрема, пишучи про посольство царя до козаків 1576 р., варто було б посилатись не лише на загальну роботу В.Ідзьо, а й на роботи українських істориків, які досліджували це питання більш предметно – С.Лепявка, В.Щербака. Те саме стосується й теми про заселення українцями Слобідської України, тут не застаріли роботи Д.Багалія, а також корисними були б праці сучасних українських істориків В.Маслійчука й О.Бірьової.

Вкрай важливим для розуміння історичних засад формування української діаспори в Росії є збір та систематизація у другому розділі дисертації історичного матеріалу про позицію та вимоги українських інституцій Далекого Сходу, Кубані та Закавказзя у 1917-1918 рр. щодо об'єднання цих територій з Українською Народною Республікою на федеративних засадах, що свідчить про значний розмах діяльності та вплив національно свідомих українців Росії у часи революції.

Проведений у третьому розділі роботи аналіз міжнародних документів щодо дотримання прав національних меншин привів автора до висновку про те, що на основі норм міжнародного права виникла своєрідна модель захисту прав національних меншин, яка полягала у встановленні чіткого взаємозв'язку між індивідуальними правами людини та колективними правами етносу (с.76). Конкретно історичним проявом цієї моделі на думку автора стала національно-культурна автономія.

Пишучи про появу національно-культурних автономій у Росії, автор однак дещо упустив історичний контекст ухвалення відповідного закону у 1996 р. А контекст цей полягав у тому що ще у 1990 р. усі російській автономні республіки та області проголосили свій суверенітет, а згодом більшість із них закріпили цей статус у власних конституціях. Після припинення існування СРСР процес суверенізації регіонів продовжився у РФ навіть не за національною ознакою (у 1993 р. регіональними елітами було проголошено Уральську республіку у межах Свердловської обл. та Південно-Уральську республіку у межах Челябінської обл., окрім того у 1992-1993 рр. регіональні лідери публічно декларували наміри створення й Єнісейської та Східносибірської республік). А Чечня й Татарстан проголосили себе окремими державами і відмовились підписувати федеральний договір.

Тому у цьому історичному контексті, думаю, запровадження ідеї національно-культурних автономій слід розглядати як спробу центральної російської влади стримати тенденції до незалежнення регіонів та народів, спрямувавши національні рухи у контрольованому Москвою руслі. З політичної точки зору це своєрідний аналог політики коренізації 1920-х рр.

Важливим положенням роботи є теза про те, що вперше українців, як окрему спільноту Російська Федерація офіційно визнала у 1992 р. у договорі, підписаному у Дагомисі (с.82). У дослідженні запропоновано й обґрунтовано положення про те, що статус української меншини в Російській Федерації був чинником маніпуляції Москви під час підписання Договору про дружбу 1997 р. з метою утримати Україну в орбіті російської зовнішньої політики (с.83).

Науково вартісним здобутком дисертанта є чітке виділення ним конкретних етапів інституційного розвитку української діаспори у Російській Федерації. Одним із висновків є те, що на початку 1990-х рр. українські

державні структури не сильно сприяли інституціоналізації української діаспори в Росії, а тому всі успіхи і здобутки цього часу українська діаспора досягла власними зусиллями. Зокрема, встановлено, що фінансова підтримка становлення українських організацій була відсутня і з боку України і з боку Росії. Не зважаючи на це, завдяки ініціативі знизу, мережа організацій української діаспори була впродовж 1990-х рр. сформована.

У роботі вперше у вітчизняній науці, на основі ґрунтовного аналізу емпіричного матеріалу здійснено облік та систематизацію українських організацій Росії за регіональною ознакою.

На конкретному матеріалі у дисертації показано, що у першій половині 2000-х рр. значно зросла активність української держави і допомога діаспорі у Росії.

Певним недоліком рецензованої праці є те, що у ній недостатньо виписано, що саме дав українцям статус федеральної національно-культурної автономії згідно норм відповідного закону і у чому відмінність від попереднього статусу простих громадських організацій. Також чітко не вказано юридичний статус Об'єднання українців Росії, його відмінність від Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії».

Недостатньо чітко у дослідженні пояснено причини та мету початку пресингу російською владою центральних структур української діаспори в Росії на початку 2010-х рр. - Об'єднання українців Росії та Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії», які були ліквідовані у 2012 та 2010 рр. Автор у своїй оцінці цього явища обмежується лише зауваженням, що їх ліквідація є абсурдом (с.103).

Не можемо погодитись із таким поверховим аналізом цього питання. На нашу думку, причини такої політики були зумовлені активним просуванням російською владою ідеологічного концепту «Русского мира», який вперше публічно був презентований Президентом РФ В.Путіним у його посланні до Федеральних Зборів РФ у квітні 2007 р., а потім з'явився і в Концепції зовнішньої політики РФ 2008 р., де Москва задекларувала, що розглядає «багатомільйонну російську діаспору – Русский мир - в якості партнера, зокрема і в справі розширення і зміцнення простору російської мови і культури».

Більш ширше ідеологічну суть тих ціннісних основ, на яких російська світська та духовна влада прагне формувати «Російський світ» розкрив патріарх РПЦ Кирило під час свого виступу на Асамблеї Російського світу 3 листопада 2009 р. Він наголосив, що «Російський світ» потрібен для того, «щоб не втратити цінності і спосіб життя... орієнтуючись на які» створювалась «велика Росія» і що «ядром російського світу сьогодні є Росія, Україна, Білорусь», «народи, яких приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності, або, принаймні, як її істотну частину». Більше того, патріарх переконаний, що «українська, білоруська, молдавська культури є органічними частинами єдиної культури Російського світу».

А тому поява і зміцнення на теренах самої Росії організованого «Українського світу» з непідконтрольними Кремлю лідерами, перешкоджала реалізації російських геополітичних планів та самим фактом свого існування заперечувала ці тези, а тому й була піддана гонінням.

Водночас автор простежує тенденцію створення одразу після ліквідації старих центральних українських організацій їх нових псевдоукраїнських замінників - маріонеткових організацій, повністю підконтрольних російській владі: нової Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії» та Ради земляцтв України в Росії (2012). На нашу думку їх мета полягала у створенні враження соціальної підтримки діям російської влади з боку нібито української діаспори.

На цьому фоні вкрай обнадійливим є спостереження автора щодо продовження інституціоналізації української діаспори в Сибіру (с.105), не зважаючи на пресинг владою центральних українських організацій.

У висновках до третього розділу зазначено, що утворення у 1998 р. Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії» було найвищим щаблем репрезентації вихідців з України в Росії, але в чому суть цієї «вищості» не пояснюється.

Важливим є встановлення автором чіткого зв'язку між зміною ставлення російської влади до українських організацій та остаточним утвердженням євроінтеграційного характеру українського зовнішньополітичного курсу. Саме після цього в українських організацій у Росії почалися проблеми. Російська політика фактично загнала реальні українські організації на низовий рівень.

У дослідженні було встановлено конкретні регіони Російської Федерації, де найбільш активно створювались і діяли організації української діаспори – це Москва та Санкт-Петербург, а також міста Сибіру й Далекого Сходу. Також було показано, що поза межами традиційних клінів, активною українська діаспора є у Башкортостані та Ростові-на-Дону.

Найбільш аналітично насиченим, на нашу думку, є четвертий розділ дисертації у якому проведено цінний аналіз соціальної структури української діаспори Росії. Зокрема за результатами цього аналізу було з'ясовано, що найбільша частка українців за існування СРСР (11-8% населення регіону) проживала у російських північних районах (Мурманська обл., Комі АРСР, Ханти-Мансійський АО, Тюменська обл.), а також що найбільша частка переселенців з України надходила до Росії із Донецької, Луганської та Харківської обл., найбільш російськомовних (окрім Криму) областей України, очевидно через їх легку адаптацію у Росії (с.115).

Аналіз переписів населення на території Росії 1989, 2002 та 2010 рр. показав значне розпорошення українців по території Російської Федерації, що не сприяло збереженню їх національної самоідентифікації (так у 2002 р. у 16 адміністративних одиницях частка українців складала понад 2%). Цей же аналіз привів автора до важливого, але сумного висновку про закономірність суттєвого (у понад 3 рази) зменшення кількості українців через відмову від своєї української приналежності (с.118), адже від початку більшість діаспори становили вихідці із російськомовних регіонів сходу і півдня України.

Одним із найважливіших висновків роботи є встановлення більш високого рівня шлюбності, народжуваності, освіченості та зайнятості серед українців Росії у порівнянні із загальноросійськими показниками. Так, наприклад, у 2010 р. на 1 тис. українок припадало 1749 народжених дітей, а на росіянок – 1405, а це означає, що українці позитивно впливали на демографічну ситуацію у Росії (с.120-121). А вища частка зайнятих серед українців (518 осіб на 1 тис.) у порівнянні із загальноросійськими показниками (480 осіб на 1 тис.) свідчить про вагомий економічний потенціал українців для російської економіки (с.125-127).

У роботі констатується, що у 2000-х рр. Росія залишалась привабливим місцем для трудової міграції з України, 60% якої складають чоловіки.

У п'ятому розділі автор поставив вкрай важливе завдання – зрозуміти здатність українських переселенців творити навколо себе споріднений простір культури (с.137). Аналіз переписів населення засвідчив тенденцію зменшення користування українською мовою і визнання її рідною, (на 2010 р. лише 34,7%), що свідчить про зростання темпів русифікації діаспори.

На конкретному емпіричному матеріалі у дисертації зафіксовано зневажливе ставлення до української мови. Зокрема, у середині 2000-х рр. на Кубані українська мова вивчалась факультативно і під назвою «кубанского наречия» («кубанської балачки»), як діалект російської мови (с.140). Також з'ясовано, що в умовах несприяння з боку російської влади найбільше українська мова і то лише у громадському форматі (недільні школи) вивчалась у містах Сибіру (с.141). Проте кількість недільних шкіл чи класів автором не було встановлено.

Досить ґрунтовний аналіз стану українських ЗМІ у Росії засвідчив, що переважна більшість українців Росії через малотиражність та неперіодичність виходу не має доступу до україномовних ЗМІ (с.158). Цікавими є дані автора про тематичні українські групи у російських соціальних мережах.

Сильною стороною роботи є зібраний у ній багатий матеріал щодо мистецького життя української діаспори, але якогось статистичного узагальнення щодо кількості учасників чи за іншими параметрами зроблено не було.

Загалом варто сказати, що у дослідженні було подано комплексне бачення історичних передумов формування української діаспори сучасної Російської Федерації. Зокрема, науково цінною є запропонована автором періодизація формування української діаспори.

Важливим висновком роботи є відстеження тенденції зростання чисельності місцевих українських громад упродовж 1995-2013 рр. із обрахуванням їх конкретної кількості, з'ясуванням регіонів її найбільшої активності (с.173).

Водночас автор не зміг у висновках чітко висвітлити правові засади української діаспори та відмінності юридичного статусу її організацій після ухвалення закону про національно-культурні автономії. Не до кінця з'ясованим залишилось і питання про вплив, і який, на долю української діаспори

двосторонніх українсько-російських договорів. Натомість у роботі було встановлено прямий зв'язок між ставленням російської влади до української діаспори та характером українсько-російських відносин.

Найбільшим здобутком дисертації, на нашу думку, є ґрунтовний аналіз і розкриття соціальних характеристик української діаспори за цілим рядом параметрів та встановлення їх відмінностей від загальноросійських параметрів.

Робота також дає багато цінного матеріалу для оцінки рівня самоідентифікації українців Росії.

Окремо хотілося б відмітити здійснені автором обрахунки певних числових параметрів, які характеризують діяльність української діаспори, зокрема, було підраховано загальну кількість українських видань та парафій.

Вартими уваги нам видаються і конкретні пропозиції щодо подальшого розвитку діаспори, сформульовані дисертантом.

Рецензоване дослідження не позбавлене стилістичних, мовних та технічних огріх, зокрема, відсутня послідовність у передачі ініціалів (то з по-батькові, то без), поширене невірне написання складних власних назв (з усіма великими буквами в назві, наприклад, Галузевий Державний Архів Міністерства Закордонних Справ України (с.26), Національно-Культурна Автономія (с.91), непослідовність у написанні одних і тих же назв (то усі букви великі, то лише перша), написання посад за правилами російської мови XIX ст. (Військовий Наказний Отаман (с.45), дивні стилістичні виверти типу «вітчизняне законодавство РФ» (с.79), невірні переноси, злиття слів у зносках, в одному випадку у тексті навіть залишився робочий коментар наукового керівника до тексту (с.33).

В цілому ж одержані дисертантом висновки та основні наукові положення роботи є самостійними й логічно обґрунтованими, відзначаються зваженістю та новизною. Вони цілком відповідають поставленим завданням дисертаційного дослідження, підтверджені фактологічним матеріалом і розкривають історію становлення та розвитку новітньої української діаспори в Росії.

Основні результати дисертації досить повно викладені у наукових публікаціях автора, а зміст автореферату відповідає основним положенням дисертаційного дослідження.

Відзначені окремі недоліки роботи не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку дисертації В.О.Волкова **«Українська діаспора у російській Федерації: інституційний, соціально-економічний та культурний аспекти»**, яка є завершеним, оригінальним авторським дослідженням актуальної проблеми, що за своїм науковим рівнем, отриманими результатами, науковим та практичним значенням відповідає вимогам, викладеним у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» (Постанова КМУ №567 від 24.07.2013 р., зі змінами, внесеними Постановою КМУ №656 від 19 серпня 2015 р.).

Тому офіційний опонент вважає, що Волков Володимир Олегович цілком заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 — всесвітня історія.

Офіційний опонент

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач відділу історії нових незалежних держав

Державної установи «Інституту всесвітньої історії

НАН України»

А.Г. Бульвінський

Підпис *А.Г. Бульвінського*
засвідчую *В.В. Солошенко*
Учений секретар *В.Солошенко*

